

Національна Академія Наук України
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні

На правах рукопису

МАРЧЕНКО Тетяна Яківна

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ РОСЛИН
У СЕРБСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність ІО.02.03. – слов'янські мови

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1995

811.16.
Робота виконана у відділі мовознавства ім. О.О. Потебні

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00761165 (Q)

Науковий керівник - доктор філологічних наук,

чл.-кор. НАН України

Скляренко В.Г.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Железняк І.М.
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Шамота А.М.

Провідна установа - Одеський державний університет
ім. І.І. Мечникова.

Захист дисертації відбудеться 17 жовтня 1995 р. о 15 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.92.01. для захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.
/ 252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4 /.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Автореферат розіслано "11" вересня 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г. Озерова

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Етимологічні дослідження є актуальною проблемою славістики. Аналізуються слова, які не мають переконливого етимологічного пояснення, або етимології яких потребують уточнення чи додаткової аргументації. Активно вивчаються також різноманітні лексичні пласти або лексико-тематичні групи. Завдяки цим дослідженням накопичується науковий матеріал, який стосується генетичної спорідненості мов, оприяє розв'язанню різних нелінгвістичних проблем, пов'язаних з історією народів, їх розселенням, свідчить про рівень культури слов'ян на певних етапах, їх взаємозв'язки та стосунки з іншими народами.

Ботанічна номенклатура сербської мови відноситься до малодосліджених лексичних підсистем. Походження цієї тематичної групи лексики становить значний інтерес як для сербського, так і слов'янського мовознавства. Це одна з найцікавіших і своєрідних груп, оскільки більшість назв належить до найдавнішого пласту лексики. Структура його досить різноманітна з точки зору семантичної мотивованості, закономірності смислових і формальних зв'язків, які пояснюють походження назви. Семантичний аналіз назв рослин торкається загальнотеоретичних проблем лінгвістики, серед яких дуже актуальними є співвідношення назви і реалії, що вона позначає, та принципи найменування реалій у процесі чуттєвого пізнання світу.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що ботанічна номенклатура сербської мови потребує детального наукового дослідження. У працях суто описового характеру /ботанічних словниках/ лише зафіксовано лексеми даної тематичної групи. Міркування про походження деяких назв знаходимо у працях дослідників, які працювали над описом ботанічної номенклатури /А. Адамович, В. Йованович,

Й. Панчич, В. Караджич, Й. Шлосер, Л. Вукотинович, Б. Шулек, Д. Симонович/ В. Глигич уклав Етимологічний ботанічний словник /Сараєво, 1954/. Автор Етимологічного словника хорватської або сербської мови /Загреб, 1971-1974/ П. Скок опрацював багато ботанічних назв, однак безліч слів, особливо діалектних, залишилися за межами цієї фундаментальної праці. Проблема дослідження назв рослин привертає до себе увагу сучасних мовознавців, які, поряд з іншим, розробляють сербський матеріал: Machek V. *Česká a slovenská jména rostlin*. - Praha, 1954; Меркулова В.А. Очерки по русскої народної номенклатурі рослин. - М., 1964; Шамота А.М. Назви рослин в українській мові. - К., 1985; Симоненко Л.О. Формування української ботанічної термінології. -К., 1991 та ін.

Об'єктом дослідження у цій роботі є літературні та народні назви. Для етимології становлять інтерес саме народні назви, які дають можливість точніше проаналізувати внутрішні закони розвитку мови та розкрити деякі питання її історії.

Мета роботи - висвітлити походження сербських назв рослин, включаючи діалектні форми. Етимологічне дослідження діалектних матеріалів є одним з актуальних завдань сербської лексикології. Часто саме діалектні форми дають можливість визначити міру спорідненості сербських назв з українськими та іншими слов'янськими і неслов'янськими назвами. У зв'язку з цим передбачалося виконати такі завдання:

1. Простежити шляхи формування і розвитку сербських назв рослин.
2. Зробити лексикологічний і семантичний аналіз назв.
3. Визначити, які ознаки лежать в основі утворення назв.
4. Простежити шляхи виникнення і розвиток синонімії та омонімії назв.

5. Зробити загальний морфологічний і словотворчий аналіз лексем.
6. Знайти генетичні і типологічні відповідники сербських назв в інших слов'янських і неслов'янських мовах.
7. Зробити зіставно-типологічний аналіз сербської ботанічної номенклатури з матеріалом відповідної лексичної групи інших слов'янських та деяких неслов'янських мов.

Основний аспект роботи – семантичний. Назви групуються за семантичною ознакою, аналізуються в межах семантичної групи і зіставляються з аналогічними назвами в інших мовах.

У роботі використовуються різні методи дослідження: описовий, зіставно-порівняльний, порівняльно-історичний. В основу аналізу походження назв покладено такі підходи: досліджуються назви біологічно споріднених рослин, об'єднаних у науковій класифікації в один рід чи родину, а також назви, які мають спільну лінгвістичну основу, незалежно від їх місця у спеціальній науковій класифікації. Синонімічні назви, що позначають один вид, розглядаються за їх значеннєвою ознакою. Головний підхід до семантичного аналізу – від реалії до назви перехрещується з протилежним – від назви до реалії.

Матеріал для дослідження взято зі словників сербської мови, перекладних двомовних словників, ботанічних словників та довідників, етимологічних словників слов'янських та інших мов, перекладних двомовних та багатомовних ботанічних словників.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що це є перша спроба аналізу походження назв рослин, який базується на конкретних властивостях рослин. Встановлено факти тісного взаємозв'язку між назвою і внутрішніми та зовнішніми властивостями рослин. Опрацьовано не лише широкосживані лексеми, але й велику кількість діалект-

них форм. Матеріал аналізується у порівнянні з відповідним матеріалом української мови, інших слов'янських та деяких неслов'янських мов.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані при укладанні етимологічних, діалектних, синонімічних словників сербської, української та інших мов, у дослідженнях із сучасної та історичної лексикології слов'янських мов; при читанні загальних і спеціальних курсів на філологічних факультетах навчальних закладів за спеціальністю "Слов'янські мови".

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні відділу слов'янських мов з участю співробітників відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України. Основні положення роботи у вигляді наукової доповіді обговорювалися на Міжнародних наукових читаннях, присвячених пам'яті Л.А.Булаховського /Київ, 1995/.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та узагальнень і списку використаної літератури. До роботи додаються списки умовних скорочень /скорочення використаних джерел, бібліографічні скорочення та ін./.

У вступі подається коротка історія вивчення обраної тематичної групи лексики, обґрунтовується доцільність вибору теми, її актуальність і новизна. Формується мета і завдання роботи, визначаються методи аналізу, називаються джерела дослідження.

У першому розділі розглядаються деякі питання з історії формування ботанічної номенклатури. Звертається увага на позалінгвістичні фактори, які впливали на творення досліджуваної лексики. Аналізуються основні етапи її історичного розвитку.

Етимологічні дослідження взагалі, а назв рослин особливо,

мають базуватися на сукупності знань про навколишній світ, про людину і людське суспільство в їх розвитку. Ботанічна номенклатура сербської мови сформувалася в результаті складного і тривалого історичного процесу, в якому тісно переплітаються ексталінгвістичні моменти з суто лінгвістичними. Специфіка досліджуваної лексики полягає у тому, що вона позначає реалії, які відігравали і відіграють особливу роль у житті людини. Процеси пізнання навколишнього середовища, рослинного світу, розвиток суспільної свідомості, еволюція релігійних поглядів, наукові і технічні відкриття – все це знайшло своє відображення у семантичному спектрі цієї лексико-тематичної групи. Етимологін ботанічних назв переплітається з філософією, історією, етнографією, різними галузями прикладних знань. Походження назв рослин тісно пов'язане з ботанікою. Важливими для етимологічних досліджень є також дані історії ботаніки і медицини.

Назви рослин поряд з назвами спорідненості і родинних стосунків, назвами органів і частин людського тіла та організму тварин, назвами мешкання, домашніх тварин, виробничих процесів, робіт, дій належать до найдавнішого пласту лексики, який сформувалася ще в індоєвропейський період. Праслов'янська лексика успадкувала і розвинула індоєвропейську лексичну систему, складовою частиною якої була ботанічна номенклатура. У індоєвропейському лексичному фонді праслов'янської мови виділяють кілька основних лексичних пластів. У зв'язку з цим ботанічна номенклатура слов'янських мов виявляє значну розмаїтість складу і генетичну неоднорідність: вирізняються загальноіндоєвропейський, західноіндоєвропейський, південноіндоєвропейський, балто-слов'янський та слов'янський пласти.

Загальноіндоєвропейський пласт складають лексеми, які зустрічаються у більшості індоєвропейських мов. Таких назв порівняно небагато, серед них найменування дуба, берези, верби, клена, ясеня та ін. На позначення берези в індоєвропейській мові існував термін *bʰerǵs- "білий, блискучий", який мотивується кольором кори дерева. Псл. *berza "береза" споріднене з лит. bėržas , лтс. bėrzas , прус. berse , ос. bætz , bæzæ , дангл. beorg , днм. birihna , нвн. Birke "тс.", дінд. bhūrgah "порода берези", лат. fraxinus "ясен". Пор. сучасні слов'янські назви берези: с. бреза, укр. береза, р. береза, бр. бяроза, п. brzoza , ч. bříza , слц. breza , вл. brěza , нл. brāza , полаб. brēzā , болг. бреза, м. бреза, слн. breza . Характерною особливістю індоєвропейських назв рослин є їх локальна обмеженість. Це пояснюється, зокрема, граматичними процесами, що відбувалися у період формування індоєвропейських мов, а також слід враховувати втрату слів індоєвропейськими мовами внаслідок зміни носіями тієї чи іншої індоєвропейської мови місця свого перебування і відповідно зміни навколишньої флори. Міграція індоєвропейських народів та обмеженість знань про рослинний світ спричинилися до семантичної мінливості деяких індоєвропейських назв. Так, псл. *īva "верба, іва" має відповідники, які позначають інші рослини: лит. ievā "черемха, крушина", лтс. iėva "черемха", днм. İva "тис", ірл. eo , кіпр. uwen , дангл. İw "тс.", гр. οίη "горобина", вірм. aigi "виноградний кущ". Очевидно, подібність кольору кори цих рослин зумовила змішування назв. У сучасних слов'янських мовах з псл. *iva утворилися назви рослини верба козяча "Salix caprea L.": с. йва, укр. діал. йва, р. болг. м. ива, хв. iva , н. iva , ч. jíva , слц. jíva , вл. jiwa , нл. wiwa , слн. iva .

Західноіндоєвропейський пласт утворюють назви, спільні для праслов'янської мови, балтійських, германських, італо-кельтських, іллірійської та венецької мов. Наприклад, посл. */j/ablo "яблуко", */j/abolnъ "яблуня" відповідає лит. obuolŭs "яблуко", obelĭs "яблуня", див. arful "яблуко", дірл. ubull "тс.", лат. Abella — назва міста /букв. "яблучне"/.

Кількісно найменший пласт становлять південноіндоєвропейські назви, що пояснюються раннім територіальним відмежуванням балто-слов'ян від південноєвропейських народів — хеттів, греків, фракійців, фригійців, вірмен і албанців. Спільною для балтійських, слов'янських, грецької і албанської мов є назва горіха: посл. *ogēxъ пов'язане з гр. *σέρρα* "різновид горіхів", алб. aĝe "горіх", лит. *gīešutas* "горіх; горіх ліщиновий", *gīešas*, *gīešutys*, лтс. *gīekata* "тс.", прус. *būssa-reisis* "буковий жолудь". Ця лексична одиниця наявна в усіх сучасних слов'янських мовах: с. орех, хв. оран, укр. горіх, р. орех, бр. арех, п. orzech, ч. orech, слц. orech, вл. нл. worzech, полаб. wgeħai, болг. орех, м. орев, слн. oreh.

Гіпотеза про існування балто-слов'янської прамови виникла на основі подібності словникового складу балтійських і слов'янських мов. Однак саме лексичний аспект балто-слов'янських мовленнєвих відносин залишається мало дослідженим. Видається доцільним аналіз балто-слов'янських ізоглос саме на матеріалі ботанічної номенклатури, однієї з найдавніших і досить сталих лексичних підсистем. Серед слов'янських рефлексів балто-слов'янського періоду укр. діал. локно́ "латаття, *Nymphaea L.*", лу́кно "тс.", гледички, *Nuphar L.*", бр. діал. локно́ "гледички жовті, *Nuphar luteum Sm.*", ч. leknín "латаття", žluté lekno "гледички", слц. lekno

"латаття", лєкно žlté "глецьки жовті", рл. luknadž "жалюжниця болотна, Caltha palustris L. ", рл. žokašina "тс.". Псл. *lьk споріднене з лит. luknė "глецьки", лтс. lukne "тс.", пов'язаними з лтс. lukns "гнучкий", lлект "гнути; викривляти", лит. leik-ti "тс.".

Слов'янський пласт формуєть назви, які зустрічаються лише у праслов'янській мові. Серед них виділяються назви етимологічно прозорі, зв'язок яких з іншими словами праслов'янської мови або з словами інших мов не простежується. Ці етимологічно ізольовані слова, можливо, мали індоєвропейське походження, однак внаслідок фонетичних та семантичних змін, що відбулися у процесі розвитку мов, спорідненість з індоєвропейськими елементами встановити важко. До етимологічно непрозорих праслов'янських назв рослин належать назви дерев - *dqbъ "дуб", *bъzъ/buz- "бузина, бузок", а також інших рослин *ješьmu "ячмінь", *pъso "просо", *kovуль "ковила" та ін. Власне слов'янськими новоутворами вважаються праслов'янські слова, утворені на успадкованому з індоєвропейської мови матеріалі. Суди належать слова *pъseno "пшени", *pъšenica "пшениця", *devęsil < *neveřil "дев'ясил", *bukъvica "буквиця", *gorikvětъ "горицвіт". Ботанічні назви, виникнення яких можна віднести до праслов'янської мови, становлять досить велику лексичну групу. Це переважно назви, які простежуються в багатьох слов'янських мовах або в цілих групах споріднених слов'янських мов. Складне слово архаїчного типу *gorikvětъ, утворене з основ дієслова goręti /у формі наказ. способу 2-ої особи однини/ та іменника *květъ "цвіт", має рефлекс: с. gōroцvět, укр. горицвіт, р. горицвет, бр. гарыцвѣт, п. gorzykwiat, ч. gořikvět болг. гороцвет, м. гороцвет.

Протягом довгої історії праслов'янської мови її лексика зазнала семантичних змін. Втрата старих слів і значень супроводжувалася виникненням нових.

Запозичення у період існування праслов'янської мови свідчать про прадавні стосунки слов'ян з іншими індоєвропейськими племенами. Праслов'яни запозичували індоєвропейський лексичний фонд суспідів, лексику інших індоєвропейських та неіндоєвропейських народів, з якими не мали прямих контактів.

Ботанічна номенклатура – це лексико-тематична група, у якій виявляється спільність і єдність сучасних слов'янських мов. Частина цих назв тісно пов'язана з праслов'янськими значеннями, інші більш-менш близькі до праслов'янських.

Походження назв рослин, як наукових, так і народних, досить різноманітне. Назви фіксують зовнішні ознаки рослини: її будову, форму, колір, запах тощо, а також пов'язуються з внутрішніми властивостями, які становлять певний суспільний інтерес: можливість вживання в їжу або отруйність, використання як фарбувального, миючого засобу та ін. В основі багатьох назв лежать лікарські властивості рослин. Саме тому серед назв рослин можна виділити дві основні групи відповідно до ознаки, яка є в основі мотивації: назви, зумовлені лікарськими властивостями рослин, та назви, зумовлені фізичними властивостями рослин.

У другому розділі роботи "Назви рослин, зумовлені лікарськими властивостями" виділено окремі параграфи – розглядаються етимологічно прозорі назви, утворені від назв органів тіла людини; назви, які мотивуються словами крв та хуч; назви, пов'язані з найменуваннями захворювань; назви, зумовлені дією рослин на організм і назви, запозичені з наукової термінології.

Мотивуюче слово лежить в основі групування назв. Поряд з сербською назвою подається українська літературна та латинська наукова назви. Далі наводяться сербські синонімічні назви з тією ж похідною основою, більшість з яких діалектні. Назви біологічно споріднених рослин розглядаються у межах однієї підгрупи на підставі спільної ознаки їх семантичної мотивації. Вказана мотивація слова визначалася за лікарськими властивостями рослин, що описані в довідниках лікарських рослин, згадувані у лінгвістичних та етнографічних матеріалах, словниках сербської і хорватської мов. Сербські назви зіставляються з українськими та іншими слов'янськими та деякими неслов'янськими, що мають подібну мотивацію.

На формування назв, зумовлених лікарськими властивостями рослин, впливало широке коло чинників. Насамперед виділяються назви, утворені від назв органів людського тіла, уражених хвороб.

Від с. срце "серце" утворені назви рослин, широко вживаних у народній медицині при захворюваннях серця. Семантичну групу складають номенклатурні одиниці з їх словотворчими варіантами: срчаня китица "наперстянка великоцвіта, *Digitalis ambigua* Millg.", срчаник "тирлич, *Gentiana Tourm.*", мали срчаник "тирлич хрестовидний, *Gentiana cruciata* L.", срченица "собача кропива, *Leopodium* L.", срчець ак "гірчак альпійський, *Polygonum alpinum* All.", трава од срца "ракові шийки, зміювик, *Polygonum bistorta* L.", срцепоц "перстац гусячий, гусяча лапка, *Potentilla anserina* L.", срчано зельє "м'яточник чорний, *Ballota nigra* L." срцепоц "сухоцвіт, *Sparhalium* L."

Від с. груди "груди", плуце "легеня" походять назви рослин,

які вживаються при різних захворюваннях органів дихання: груднишник "алтея, *Althaea rosea* Cav. ", грудь анка "медунка, *Pulmonaria* L. ", плуї "тс.", плуїнь ак "медунка лікарська, *Pulmonaria officinalis* L. ", плучник "парило звичайне, *Agrimonia eupatoria* L. ".

Від с. г^арло "горло" утворені назви рослин, відомих як засоби лікування верхніх дихальних шляхів, а подекуди й таких тяжких захворювань як туберкульоз легенів, зоб та ін.: грличек "орлики звичайні, *Aquilegia vulgaris* L. ", грлница "молодило покривельне, *Sempervivum tectorum* L. ", гр^ак "печериця звичайна, *Psalliota campestris* Tourm., гортанка "сухovesишки звичайні, *Brunella vulgaris* Tourm. ", грлолика "сухоцвіт, *Gnaphalium* L. ".

Від с. слезена "селезінка", слезина "тс." утворено назви рослин, які вживаються при хворобах селезінки: слезена "листо-вик сколопендровий, *Scelopendrium vulgare* Sm. ", слезена трава "скребница алтечна, *Ceterach officinarum* Lam et DC. ", слезеница "аспленій чорний, *Asplenium adiantum nigrum* L. ", слезинкица-рутица "аспленій куровий, *Asplenium ruta muraria* L.", слезинкица црна "аспленій волосовидний, *Asplenium trichomanes* L. ".

Від с. јетра ; цигерица "печінка" походять назви рослин, що вживаються для лікування печінки: цигеричь ак "маршанція поліморфна, *Marchantia polymorpha* L. ", јетрењ ак "тс.", јетрењ аца "шандра звичайна, *Marrubium vulgare* L. ", јетренка "печіночница звичайна, *Anemone hepatica* L. ", јетрна трава "дямна ведмежа, ведмеже вухо, *Verbascum thapsus* L. ", јетрењ ак "буковица лікарська, *Betonica officinalis* L. ", јетренца "парило звичайне, *Agrimonia eupatoria* L. ".

Від с. зуб "зуб" утворені назви рослин, які мають болетаму-

вальні та заспокійливі властивості, що дає можливість вживати їх у стоматології: зубна трава "дурман звичайний, *Datura stramonium* L. ", трава од зуба "блекота біла, *Hyoscyamus niger* L. ", зубоболна трава "анацисл, *Anacyclus pyrethrum* DC. "

Від с. тубух "живіт, шлунок" походять назви рослин, які вживаються при захворюваннях шлунка, нирок, печінки: тубульїка "болиголов плямистий, *Conium maculatum* L. ", тубуцац "самосил гайовий, *Teucrium chamaedrys* L. ", тубульа "омег, *Oenanthe* L. ", тубуцац "шавлія вербенова, *Salvia verbenaca* L. ", тубуцац "вероніка дібровна, *Veronica chamaedrys* L. "

Від с. око "очі", очи "очі", видети "бачити" утворено назви, зумовлені властивістю рослин поліпшувати зір: очарниця "очанка, *Euphrasia* L. ", видац "тс.", видовита трава "очанка лікарська, *Euphrasia officinalis* L. ", видичак "очанка зальцбургська, *Euphrasia salisburgensis* Funk. ", очица "курячі очка польові, *Anagallis arvensis* L. ", очицьа трава /курячі очка голубі, *Anagallis a.ssp. coccylea* Schinz et Keller", видац "курячі очка польові, *Anagallis arvensis* L. ", очобаїка "рутвиця, *Thalictrum* L."

Від с. крв "кров" сформувалися назви рослин, які виявляють кровоспинну дію і використовуються для лікування ран, здатні впливати на процеси кровообігу, зміцнюють капіляри та ін.: кравец "звіробій звичайний, *Hypericum perforatum* L. ", уства-крве "вербозілля, *Lisimachia* L. ", кровонок "перстач прямостоячий, *Potentilla erecta* Hampe, *Rauschel*", кравец "деревій звичайний, *Achilla millefolium* L. ", кравара "чорноголовник родовиковий, *Sanguisorba minor* Scop.", кровонок "перстач прямостоячий, *Potentilla tormentilla* Crantz."

Від с. жуч "жовч" творяться назви рослин, які використовують-

ться при хворобах жовчних шляхів: куч "лілія лісова, *Lilium martagon L.*", куч од земь "золототисячник зонтичний, *Centaureum umbellatum Gilib.*", кучаник "кульбаба басарабська, *Taraxacum officinalis Web.*", кучица "хвощ великий, *Equisetum maximum Lam.*".

Багато назв рослин походять від назв тих хвороб, для лікування яких вони вживаються або вживалися раніше.

Від с. грозниці "гарячка, пропасниця, лихоманка" утворені назви рослин, які виявляють протизапальну, антибактеріальну, бо-летамувальну дію, є ефективними при пропасниці: грозниця "прим, *Heliohyssum Mill.*", грозничава трава "золототисячник зонтичний, *Centaureum umbellatum Gilib.*", грозничка "волоханиця, *Scutellaria L.*", грознична трава "хвилівник високий, *Aristologia longa L.*", грозничні трилисник "бобівник трилистий, *Menyanthes trifoliata L.*", грозничниця "сідач коноплиний, *Eupatorium cannabinum L.*", грозна кора "хімне дерево, *Cinchona L.*".

Від с. рана "рана, поранення" формуються назви рослин, які мають кровоспинні і протизапальні властивості, застосовуються для лікування ран: ран'єник "парило звичайне, *Agrimonia eupatoria L.*", ран'єц "горлянка женеувська, *Ajuga genevensis L.*", рано зельє "горлянка півзуча, *Ajuga reptans L.*", ранник "буковиця лікарська, *Betonica officinalis L.*", ран'єник "звіробій звичайний, *Hypericum perforatum L.*", ранк лист "чистець, *Stachys L.*", аїдучки ран'єник "живокіст попова, *Symphytum tuberosum L.*", раника "залча конюшина, *Anthyllis L.*".

Від с. гриха "біль у шлунку, коліки", дїла "пахова гриза, гуля на тілі" походять назви рослин, які вживають для лікування грижі, при запальних захворюваннях травного каналу: гризна трава

"перстач прямостоячий, *Potentilla erecta* Hampe, Kauschel ",
гризерец "паслін чорний, *Solanum nigrum* Mill. ", кляваниця "ос-
 тудник голий, *Herniaria glabra* L. ".

Від с. лишай "лишай", струн "парша", брадавица "бородавка",
скорулак "молода шкіра на рані, що заговеться", пришт "чиряк,
 фурункул", кроста "короста", шпал "ямур", црнь "нігтьоїда; чорна
 короста", сврбети "свербіти, зудіти" творяться назви рослин, які
 вживаються при лікуванні шкірних захворювань: лишавец "чистотіл
 звичайний, *Chelidonium majus* L. ", лишайовиця "очиток білий,
Sedum album L. ", струпль "ак "ранник", *Scrophularia* L. ", перучи-
на "звіробій звичайний, *Hypericum perforatum* L. ", брадавичь "ак
 "жовтець вогнистий, *Ranunculus flammula* L. ", скорупан "очиток
 великий, заяча капуста велика, *Sedum maximum* Suter. ", пришт "ак
 "молочай, *Euphorbia* L. ", крастара "огірочник лікарський, *Bo-
 ga-go officinalis* L. ", шпал-трава "ранник вузлуватий, *Scrophularia*
nidisa L. ", црнь "свац крупноцвітан "суховежки великоквіткові,
Brunella grandiflora L. ", срабланиця "скабіоза, *Scabiosa* L. ".

Від с. камєн "камінь" утворені назви рослин, які вживають-
 ся проти каменів у внутрішніх органах: камєника "ломкамінь,
Saxifraga L. ", камєндер црнь "ени " гадючник шестипелюстковий,
Filipendula hexapetala Gilib. ", камєничца "спорих звичайний,
Polygonum aviculare L. ", дїєтелича камєн "арка "заяча конюшина
 багатоліста, *Anthyllis vulneraria* L. ".

Назви рослин, зумовлені дією рослин на організм людини,
 походять від прикметників цєо "цілий", чист "чистий", здрав
 "здоровий", лєковит "лікарський" та дієслів лєчити "лікувати":
цєлец "суховежки звичайні, *Brunella vulgaris* L. ", чистец "бук-
 ниця лікарська, *Betonica officinalis* L. ", чист "чистець, Sta-

chus L. ", здравильна рожа "горлянка повзуца, *Ajuga reptans L.*", здравильна борага "огірочник, *Borago officinalis L.* ", здравит "ромашка лікарська, *Matricaria chamomilla L.* ", здравец "підлісник європейський, *Sanicula europaea L.* ", здравильна шпайка "валеріана лікарська, *Valeriana officinalis L.* ", декорита г. дуба "шалія лікарська, *Salvia officinalis L.*", лигарича "підлісник європейський, *Sanicula europaea L.* ", лечуха "тс.". Розглядаються також найменування деяких отруйних рослин, на основі яких створено ряд болетамувальних засобів: једовита трава "беладонна лікарська, *Atropa belladonna L.* ", јута трава "тс.", главоболька "блекота чорна, *Hyoscyamus niger L.* ", успавлява трава "тс."

На процесі формування сербських назв рослин помітно вплинула класична термінологія. У заключному параграфі другого розділу аналізуються слова, запозичені з латинської наукової термінології: анґелика "дудник, *Angelica L.*", борага "огірочник, *Borago L.* ", бетоника "буквиця лікарська, *Betonica officinalis L.* ", краљ авац "відкашник, *Carlina L.*", целадонија "чистотіл, *Chelidonium L.*", резеда "резеда, *Reseda L.*", рута "рута, *Ruta L.*", шалїја "шалія, *Salvia L.* ", сапуника "мильнянка лікарська, *Saponaria officinalis L.*", сантолина "сантолина, *Santolina L.* ", скабіоса "скабіоза, *Scabiosa L.* ", буддиријан "валеріана лікарська, *Valeriana officinalis L.* ". Іноді запозичені слова зазнають змін відповідно до особливостей фонетичної системи сербської мови: анґелика, краљ авац, буддиријан.

Явища подвійної семантичної мотивації спостерігаються у випадках, коли назва пов'язується не лише з лікарськими властивостями, але й іншими характеристиками рослин: зовнішніми ознаками, способом використання, місцем поширення тощо. Вважається, що

рослини роду *Hypericum* L., утворені від с. крв, укр. крів, "зумовлені тим, що розім'яті пелюстки квіток забарвлюють у червоний колір" ^{1/}. Квітка рослин роду *Euphrasia* L., що лікують хвороби очей, своїм виглядом нагадує око людини. "Як відомо, в епоху середньовіччя існувало повір'я, що коли рослина своєю формою /листя, квітів чи плодів/ нагадує певний орган людського тіла, це свідчить про те, що дану рослину можна використовувати для лікування саме цих органів, в таких випадках, похідні від назв цих органів, мають подвійну семантичну мотивацію" ^{2/}. Листки рослини крастава мають запах свіжих огірків, тому назва, можливо, походить від с. краставац "огірок". На користь цього припущення говорять назви рослини в інших мовах: укр. огірочник, р. огуречная трава, н. *Gurkenkraut*. Назви црноглав, црноглав, црногроздан ставлять під сумнів припущення про походження найменування црнъ евац від с. црнъ "нігтьоїда" і наводить на думку, що ці назви утворені від прикметника на позначення кольору црнъ "чорний". Спроможність кореня рослини каменика пробиватися навіть на кам'янистому ґрунті висувається як один з мотивів утворення назви.

Омонімія досліджуваних назв /як тих, що об'єднані в науковій класифікації в один рід, так і тих, що належать до різних родів/ розвинулася внаслідок найменування рослин за подібними лікувальними властивостями. Отже, омонімічні назви мають одну і ту ж мотивацію. Так, назва срчанник вживається серед інших назв рослин: "тирлич, *Gentiana Tourne.*", "тирлич жовтий, *Gentiana lutea* L.", "собача кропива звичайна, *Leonurus cardiaca* L." "ракові шийки, змійовик, *Polygonum bistorta* L.", "гірчак живо-

1/ Етимологічний словник української мови.-К., "Наук. думка", 1989, т.3, с. 87.

2/ Шамота А.М. Назви рослин в українській мові.-К., "Наук. думка", 1985, с. 62.

родний, *Polygonum viviparum* L. ", "перстач гуслчий, гуслча лашка, *Potentilla anserina* L. ".

У межах досліджуваної підгрупи спостерігається назви з різном мотивацією, що є синонімічними найменуваннями однієї рослини. Це пояснюється широкою популярністю рослини у народній медицині і можливістю вживання їх від різних хвороб: плучник, жетренця, ран'єник "парило звичайне, *Agrimonia eupatoria* L."

Синонімічні ряди назв, зумовлених лікарськими властивостями, поповнюються за рахунок словотворчих варіантів. Номенклатура на одиниця жетренка "маршанція поліморфна, *Marchantia polymorpha* L. представлена у сербських діалектах і говорах так: жетреница, јашрика, жетрењак, звјездата јатренка, јетрена трава, каменита јатренка, студенчни јетрењак.

У третьому розділі роботи "Назви рослин, зумовлені їх фізичними властивостями" аналізуються найменування, що мотивуються кольором квітки, листя, стебла; запахом; смаковими якостями рослин; формою і будовою квітів, листків, плодів, коріння тощо. Фізичні властивості рослин визначалися за ботанічними атласами, визначниками рослин, іншими джерелами. Досліджуваний матеріал згруповано у параграфи за мотивуючою ознакою.

Етимологічно прозорі назви, зумовлені кольоровими ознаками рослин, утворяться від прикметників на Позначення кольору: с. бѣо, бѣлі, -а, -о "білий", зелен, -а, -о "зелений", жут, -а, -о "жовтий", златан, златни "золотий", румян, -а, -о "рум'яний", п'ламєн, -а, -о "полум'яний", багрен, -а, -о "червоний, багряний", модар, модри, -а, -о "синій", п'лав, -а, -о "синій, голубий": бела коприва, зеленика, жута виола, златница, црвена коприва, руменило, пламениці, багренця, модрица, п'лавомильє.

з яскраво вираженими кольоровими ознаками квітів. У назвах багра жута, багрем/н/ бели, багрем цвєни, багрєн жути, багрєма жута, багрєма жута, багрєна бєла, багрєна жута, багрєна цвєна маємо порушення або, точніше, цілковиту втрату смислового зв'язку компонента, утвореного від с. багрєн, з вихідним значенням "багровий, пурпурний".

Омонімія назв, зумовлених фізичними властивостями рослин, спричинена подібністю цих властивостей у багатьох рослин та функціонуванням прадавнього принципу найменування рослин за найрізнішою ознакою: бєла боца - "метреба кољєча, *Xanthium eriposum* L. "; "миколайчики, *Eringium* L. "; милодух - "гісон лікарський, *Nyssora officinalis* L. "; "смоць гірська, *Peucedanum ozeoselinum* Moench. ".

Сукупність багатьох фізичних ознак, властивих рослинам, варіантність у виборі мотивуючої ознаки, багатство словотворчих засобів і способів номінації створюють умови для формування синонімічних рядів, що позначають одну і ту ж рослину: китица "золототисячник зонтичний, *Centaureum umbellatum* L. ", китица, китица, горка китица, златна китица, мала китица, цвєна китица, мань а горка китица "тс."

У заклічній частині викладаються основні висновки дослідження. Зроблено також деякі узагальнення.

Формування ботанічної номенклатури сербської мови відбувалося в процесі складного і довготривалого розвитку мови. За своїм походженням деякі досліджувані назви сягають періоду індоєвропейської та праслов'янської мовної і етнічної єдності, інші ж утворилися на загальнослов'янському та власне сербському ґрунті. Переважна більшість сучасних сербських літературних і діалектних

назв рослин оформувалися у процесі становлення і функціонування сербської мови.

Систему сербських назв рослин становлять назви власне сербські та назви запозичені. Виділяються різні способи і шляхи запозичень, а саме: прями запозичення та кальки. Відчутно переважають запозичення з латинської наукової термінології. Проблематичним є встановлення джерел сербських кальок, оскільки цей спосіб творення ботанічних назв займає чільне місце у багатьох індоєвропейських мовах. Найчисельнішими серед проаналізованих назв виявилися латинсько-німецько-сербські паралелі.

Наявність багатьох синонімів, омонімів, діалектичних форм є характерною особливістю досліджуваної тематичної групи.

Похідні назви рослин утворюються від тематичних груп слів різних частин мови: іменників, прикметників, дієслів, числівників. Більшість етимологічно прозорих назв у словотворчому плані мотивується іменниками. Від прикметників утворено переважно назви, які мотивується фізичними властивостями рослин. Віддієслівних утворень серед досліджуваних назв виявлено значно менше, ніж назв, похідних від іменних частин мови. Окремі назви, що мотивується фізичними властивостями рослин, утворюються від числівників.

За словотворчою структурою проаналізовані назви поділяються на три типи: прості слова, складні слова і словосполучення. Найпродуктивнішим у процесі формування ботанічної номенклатури є суфіксальний спосіб словотворення. Префіксальний та префіксальний способи функціонально обмежені. Багато досліджуваних назв — це складні слова, утворені шляхом основоскладання або словоскладання. Назви-словосполучення поділяються на дві групи: прості і

складні. За морфологічною будовою прості дволексемні утворення є іменними, у яких стрижневою лексемою є іменник з ад'єктивною частиною. Складні трилексемні словосполучення творяться за моделями іменник-применник-іменник та прикметник-іменник-прикметник.

Значна кількість сербських назв рослин семантично збагачається з відповідною номенклатурою східнослов'янських, у меншій мірі західнослов'янських, а іноді й неслов'янських мов. Це пояснюється тим, що формування ботанічної номенклатури за найбільш виразними внутрішніми і зовнішніми ознаками рослин властиве не лише сербській мові. Як показав зіставний аналіз досліджуваної тематичної групи сербської, української та деяких інших слов'янських мов, такий принцип лежить в основі багатьох назв рослин названих мов. Відповідні шляхи і способи утворення назв рослин спостерігаються у деяких неслов'янських мовах.

Наявність спільних семантичних і словотворчих типів у найменуваннях рослин сербської, української та інших слов'янських мов дає можливість припустити, що процес формування цієї тематичної групи відбувався у період існування праслов'янської мови.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Походження назв рослин у сербській мові // Мовознавство.- № 6.- 1994.- С.68-73.
2. З історії походження назв рослин. Умова людського існування // "Замкова гора".- № 66.- 1995.- С.4.

Марченко Т.Я. Происхождение названий растений в сербском языке.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.03. - славянские языки. Институт языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины. Киев, 1995.

В работе рассматриваются сербские названия растений, которые мотивируются их лекарственными свойствами и физическими характеристиками. Основной аспект работы - семантический. Литературные и народные названия анализируются в сопоставлении с соответствующим материалом украинского языка, других славянских и некоторых неславянских языков.

Marohenko T. The Origin of the Names of Plants in Serbian.

The dissertation is presented as a manuscript for the scientific degree of "Candidate of Philology" in the field of the Slavonic languages / specialiti 10.02.03. /. The defence will take place at the O. Potebnia Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine.

The paper investigates the origin of Serbian names of plants motivated by their medicinal qualities and physical nature. Semantical aspect is the basis of the research. Literary and people's names are being analysed in comparison with the corresponding vocabulary from the Ukrainian and several Slavonic and nonslavonic languages.

Ключові слова: ботанічна номенклатура, походження назв, етимологічний аналіз, семантична мотивація.

T. Marohenko

Підписано до друку 6.09.95 Формат 60х84 1/16
Ум. друку. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 589 1995 р. Безплатний

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

442599

AB 33.142